

Tanrı Hakkında Konuşmak Oyununa Yapay Zekânın Dâhil Olması*

Artificial Intelligence's Involvement in the Game Talking About God

Harun ÇAĞLAYAN**

Abstract

There are various ideas about the role that artificial intelligence (AI), which has become an integral part of individual and social life, will play in the future of humanity. Some see it as a tool offering unique opportunities for civilization-building, while others perceive it as a threat that could bring about its end. While physical and technical aspects are prominent in these discussions of AI's capabilities, they also touch on topics such as art, aesthetic pleasure, religion, faith, metaphysics, and ethics. In its most concrete form, AI is the digital description of the electrical flow active on hardware designed after human intelligence and thought. The computer codes written in programming languages that represent the software side of AI, and all the algorithms that determine its operating principles, are models developed by modeling human thought processes. In short, AI is a tool that mimics the biological functioning of the human brain in hardware while following the rational thinking patterns of the human mind in software. For pure reasoning that transcends subject and object, the crucial element is completing thought processes in accordance with the principles of logic. In this respect, it is rationally the same whether the correct act of thinking on concrete or abstract values is performed by human intelligence or artificial intelligence. Here, it is discussed that the possibility of determining the logical meaning of the idea of God by artificial intelligence algorithms. To define the boundaries of the topic, discussions involving marginal claims such as AI addressing religious proposals in the context of its relationship with consciousness or the soul, or its assuming the role of modern religion and God, were deliberately avoided. The study primarily analyzes the methods used by AI in understanding, explaining, and developing attitudes toward the theory of God, within the context of fundamental concepts such as language and logic. In the positivist and rationalist world of the future, it is of great importance to take advantage of the opportunities offered by artificial intelligence in order to preserve both the existence and social reputation of religious and moral values. Indeed, an AI algorithm with a vision for the future should contribute to a healthy conception of God by generating new values rather than being trapped between technology and theology. The purpose of this study is to identify the potential uses of artificial intelligence (AI), an effective tool in daily life and scientific research, and a part of our life due to its speed and accurate

* Bu çalışma, aşağıda yayın bilgileri verilen İngilizce makalenin Türkçeye çevirisidir. (Harun Çağlayan, "Artificial Intelligence's Involvement in the Game Talking About God". *Kader* 23/3 (2025), 718-730. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1807848>).

** Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi/Temel İslam Bilimleri, Kelâm Anabilim Dalı, Kırıkkale/Türkiye, caglayanharun@gmail.com

computational power, in understanding theological values such as faith, religion, and God. The research uses an inductive analysis of the findings obtained through a literature review to reach a conclusion about the possibilities of AI in thinking about God.

Keywords: Kalām, Artificial Intelligence (AI), Logic, God, Language.

Öz

Bireysel ve toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelen yapay zekânın (YZ) insanlığın geleceğinde nasıl bir rol oynayacağı hususunda çeşitli fikirler vardır. Kimileri onun medeniyet inşasında eşsiz fırsatlar sunan bir araç olarak görürken kimileri medeniyetimizin sonunu getirecek bir tehdit olarak algılamaktadır. YZ'nin neler yapabileceğinin tartışıldığı bu tartışmalarda fiziksel ve teknik hususlar öne çıkmakla beraber sanat, estetik haz, din, iman, metafizik ve etik gibi konulara da değinilmektedir. En somut şekliyle YZ, insan zekâsı ve düşünce biçimini örnek olarak tasarlanan donanımlar üzerinde aktif olan elektrik akışının dijital tanımlamasıdır. YZ'nin yazılım tarafını ifade eden program dillerine göre yazılan bilgisayar kodları ve bunların çalışma prensiplerini belirleyen tüm algoritmalar, insan düşünme aşamaları örnek olarak geliştirilen modellerdir. Yani özetle YZ, donanımsal olarak insan beyninin biyolojik işleyiş yapısını taklit ederken yazılımsal olarak da insan zihninin rasyonel düşünme biçimlerini takip eden bir araçtır. Özne ve nesnesini aşan salt bir akıl yürütme için önemli olan mantık ilkelerine uygun olarak düşünme süreçlerini tamamlanmasıdır. Bu yönüyle somut veya soyut değerler üzerine yapılan doğru bir düşünme eyleminin insan zekâsı veya yapay zekâ tarafından gerçekleştirilmiş olması rasyonel açıdan ayırdır. Burada, yapay zekâ algoritmaları tarafından Tanrı fikrinin mantıksal anlamının belirlenebilme olanağı tartışılmıştır. Konunun sınırlarını belirlemek açısından YZ'nin bilinç veya ruhla ilişkileri bağlamında dini teklife muhatap olması ile modern din ve tanrı rolünü üstlenmesi gibi marjinal iddiaları içeren tartışmalara bilinçli olarak girilmemiştir. Çalışmada ağırlıklı olarak dil, mantık gibi temel kavramlar bağlamında YZ'nin tanrı kuramını anlama, açıklama ve tutum geliştirmede kullandığı yöntemlerin analizi yapılmıştır. Geleceğin pozitivist ve rasyonalist dünyasında din ve dini değerlerin hem varlığını hem de toplum nezdindeki itibarını koruyabilmesi için yapay zekânın sunduğu imkânlardan yararlanmak büyük önem taşımaktadır. Nitekim gelecek vizyonuna sahip bir YZ algoritmasının teknoloji ve teoloji konuları arasında sıkışıp kalmak yerine yeni değerler üretmek sağlıklı bir tanrı tasavvuruna katkı sunması gerekir. Çalışmanın amacı, gündelik yaşam ve bilimsel çalışmalarda etkin bir araç olarak kullanılan; sahip olduğu hız ve doğru hesaplama gücüyle gündelik yaşamımız bir parçası haline gelen yapay zekânın inanç, din ve tanrı gibi ilahiyata dair değerlerin anlaşılmasında kullanılan imkânlarını belirlemeye çalışmaktır. Araştırmada, literatür taramasıyla elde edilen bulgular, tümevarım yöntemiyle analiz edilerek YZ'nin tanrı hakkında düşünme imkanları hakkında bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Yapay Zekâ (YZ), Mantık, Tanrı, Dil.

Giriş

Medeniyet inşasında kolaylık sağlaması için elimizi güçlendirecek abaküslerden modern bilgisayarlara değin uzanan araç ve gereç arayışımız, artık teknoloji ve bilgi birikimi sayesinde yapay zekâ ile güçlendirilmiş robot/makinalar çağının şafağına ulaşmıştır. Her ne kadar mevcut kanıtlar, insan zekâsı ile makine zekâsının temelden farklı olduğunu gösterse de ilgililer, bu durumun geçici olduğunu ve daha güçlü sistemlerin inşasıyla birlikte bu farkların ortadan kalkacağını savunuyorlar.

Evrimeci teorisyenlere göre zekâ, çıkarsamaya yönlendirilmiş zeki canlı sistemlerinin bir ürünüdür. Dolayısıyla daha karmaşık ortamlarda yaşayan insan gibi canlılar, varlıklarını sürdürebilmek amacıyla çevreleriyle işbirliği yapabilecekleri farklı görevler için şekillenmiş bir zekâ geliştirmiş olabilirler.¹ Bu yönüyle biyolojik bir kavrayış olan zekânın, akıllı sistemlerin bir parçası olarak genlerden çok daha önce ortaya çıktığı söylenebilir. Genler, gelişim süreçlerinde ihtiyaç duyulan kaynaklar için şablon oluşturma beklentisinin bir sonucudur. Başta beyindekiler olmak üzere hücreler arası etkileşimler ve sosyal işbirliğinin artmasıyla gelişen zekâ, medeniyetler kuran akıllı sistemlerin temelini oluşturmuştur.² O, bireyin yeni koşul ve görevler karşısında düşünerek bireyin uyum göstermesini sağlayan bir yetidir. İnsan zekâsı hakkında yapılan tanımlarda sadece bilgiye değil, bütünlük bir değer olarak soyut düşünme, temsil, analiz, problem çözme ve karar verme gibi daha başka zihinsel süreçlere de atıf yapılır.³ Yapay zekâ (YZ) ise genel olarak zihinsel kapasite gerektiren

¹ Ken Richardson, *Zekânın Bilimi ve İdeolojisi: Genler, Beyin ve İnsanın Potansiyeli*, çev. Mehmet Doğan (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020), 252.

² Ken Richardson, *Zekâyı Anlamak*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2025), 224-226.

³ Günther Görz - Bernhard Nebel, *Yapay Zekâ*, çev. Barış Konukman (Ankara: İnkılap Kitapevi, 2005), 14-15.

işleri insana benzer şekilde yerine getirebilme becerisi olarak tanımlanabilir.⁴ Bu yönüyle YZ'yi, insan davranış ve düşünce biçimine benzer bir şekilde çalışması için tasarlanan, matematiksel formül ve analitik mantık kurallarına göre işleyen sonuç odaklı bir dijital kodlar bütünü olarak tanımlamak mümkündür.⁵

İnsan gibi düşünen ve davranan bir varlık inşa etmek fikri, muhtemelen medeniyet tarihinin en heyecanlı ve en büyük meydan okuması olabilir. Doğrusu YZ yardımı alan ve almayanlar arasında önemli avantaj farklılıkları olacağı açıktır.⁶ Özellikle Sanayi Devrimi sonrasında itibaren YZ aracılığıyla makinaların insan gibi düşünebilmeyi hangi oranda başarabileceği tartışmaları artmıştır. Akıllı ve iletişime açık olmadıkları için makinaların düşüncelerinin asla mümkün olmadığını söyleyenlerin,⁷ yanı sıra bir şekilde maddenin kuantum seviyesinde estetik bilince kavuşması durumunda gelecekte makinaların duyu ve düşüncelerini ifade edebilecek farkındalığa sahip olabileceklerini mümkün görenler vardır.⁸ Bilim insanları ve teologlar, yapay zekânın ilahi olana hayranlık duymasını sağlayacak bilinç, duyarlılık ve öz farkındalık şartlarına sahip olup olamayacağını belirlemeye çalışıyorlar.⁹

Peki, teolojinin kanıtlamaya çalıştığı ve dilin ifade etmeyi denediği tanrı kavramının YZ algortimaları tarafından mantıksal bir zeminde değerlendirilmesi mümkün müdür? Bunu tam olarak bilmiyoruz; ancak kesin olan şu ki; insan zekâsına benzer bir şekilde YZ'nin de en fazla meşgul olduğu konular hakkında fikir beyan edeceği açıktır. Nitekim ömrü doğa araştırmalarıyla geçen bir biyolog için tanrı, böcek yaratmaya düşkün biri gibi görünüyorsa aynı şekilde bilinçli bir internet algoritması da şimdilerde kedilere düşkün bir YZ programı gibi görünecektir.¹⁰

Çalışmanın amacı, din felsefesindeki tanrı kavramıyla ilgili teolojik tartışmalar ve dilbilim açısından O'nun hakkında mantıksal bir konuşmanın ilkeleri hakkındaki sorunların YZ tarafından ifade edilebilme imkânını araştırmaktır. Çalışmada; dil, mantık ve matematik gibi rasyonel kavramlar bağlamında yapay zekânın tanrı kuramına dair akıl yürütme biçimlerinin imkânı ele alınmış, YZ'nin tanrı veya bilinç sahibi bir varlık olarak kabul edilmesiyle ilgili sorunlara kasıtlı olarak girilmemiştir.¹¹ Yine YZ'nin internet gibi çevresel kaynaklardan ve kendi veri tabanından derlediği tanrı ve dini değerlere ilişkin fikirlere de değinilmemiştir. Çünkü YZ açısından bu tarz bilgiler, tanrı dışındaki herhangi bir konu hakkındaki yapılan araştırmalarla aynı niteliğe sahiptir. Oysa bu makalenin amacı, tanrı hakkında kimin ne söylediği ile ilgili bir özet çıkarmak değil, tanrı hakkındaki YZ analizlerinin insan zekâsındaki mantıksal süreçlere ne kadar yaklaşabileceğinin ve bunun mantıkta ne anlam ifade ettiğinin tespitidir.¹²

Araştırmada, YZ işleyişinin yanı sıra dilbilim ve teoloji kurallarına açısından tanrı kavramının algoritmalar için ne anlam ifade ettiği hakkındaki analiz ve yorumlara ulaşmak için tümevarım metodu kullanılmıştır.

⁴ John McCarthy vd., "A Proposal for the Dartmouth Summer Research Project on Artificial Intelligence", *AI Magazine* 27/4 (2006), 12, 13.

⁵ Stuart Russel - Peter Norwing, *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (New Jersey: Englewood Cliffs, 1995), 5; Görz - Nebel, *Yapay Zekâ*, 11.

⁶ Blay Whitby, *Yapay Zekâ*, çev. Çiğdem Karabağlı (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2005), 11, 17, 93, 147.

⁷ René Descartes, *Metod Üzerine Konuşma*, çev. Mehmet Karasan (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), 59, 60.

⁸ Roger Penrose, *Kralın Yeni Akli: Bilgisayar, Zekâ ve Fizik Yasaları*, çev. Tekin Dereli (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017), 21, 34, 38, 40.

⁹ Joyce Ann Konigsburg, "Scientific Wonder, Artificial Intelligence, and Awe of the Divine", *Religions* 15/4 (2024), 7.

¹⁰ Byron Reese, *Yapay Zekâ Çağı*, çev. Mihriban Doğan (İstanbul: Say Yayınları, 2020), 268.

¹¹ Bk. Mehmet Ödemiş, "Yapay Zekâda Ruh/Bilinç ve Menşei Problemi", *Yapay Zekâ, Transhümanizm ve Din*, ed. Muhammed Kızılgöç vd (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022), 66, 67; Ahmet Dağ, "Dijitalleşme-Yapay Zekâ-Transhümanizm Bağlamında Din ve Dindar'a Dair", *Yapay Zekâ, Transhümanizm ve Din*, ed. Muhammed Kızılgöç vd (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022), 181, 182.

¹² Bk. Tamer Işın - Ziya Cihangir Işın, *Tanrı Yapay Zeka* (İstanbul: Kitap Yurdu Doğrudan Yayıncılık, 2024), 52-56, 61-64, 283-298, 309-328.

1. Teorik ve Pratik Açından Yapay Zekâ

Günümüzde YZ'nin her alanda yaygınlaştığı ve insan yaşamını değiştiren bir teknoloji üretmeyi başardığı ve etkisini sürekli artırdığı görülmektedir. İnsanlığın kendisi gibi davranan ve düşünebilen başka bilinçler inşa edebilme fikri, kökeni antik çağlardaki canlı heykellere kadar uzanan oldukça eski bir fikirdir.¹³ Ancak doğrusunu ifade etmek gerekirse tüm bu iddialara rağmen YZ'nin insan zihniyle eşdeğer kabul edilmesi, bilimsel değil halen felsefi bir tutuma dayanmaktadır.¹⁴

Hikâyenin aktüel varyantı, daha çok düşüncenin biçimsel mantık ve temel matematik ilkelerine göre tasarlanan bir hesaplama işi olduğu ve bunun, PC üzerindeki yazılım ve donanım medyaları gibi¹⁵ insan zihni dışında da gerçekleşebileceği iddiasına dayanmaktadır. Fiziksel eylem ve analitik hesaplamaları YZ'nin daha hızlı ve hassas bir şekilde yapabilmesi ve sunmuş olduğu hizmetlerin sürdürülebilir olması herkes tarafından memnuniyetle karşılanmaktadır.¹⁶ YZ, örnek aldığı insan zekâsı gibi oldukça karmaşık bir alt yapıya sahiptir; ancak bu onun tasarlanmış bir kombinasyonlar ağının bir ürünü olduğu gerçeğini değiştirmiyor. Gözlem, analiz, öğrenme, olasılık hesaplama ve karar verme gibi yetenekleriyle YZ'nin somut olay veya soyut olguları analiz ederek muhtemel sorunlara çözüm üretebildiğini görüyoruz. Yine büyük veri kümeleri arasındaki karmaşık bağlantıları görüp bunlarla ilgili sayısız parametreyi analiz ederek derin öğrenmeyi başaran YZ'in, aynı zamanda tüm bunları yapay sinir ağları üzerinden gerçekleştirdiğine tanık oluyoruz.¹⁷

YZ araştırmaları, hesaplama hızı ve gücüne bağlı olarak en iyi neticeye ulaşmayı hedefleyen arama ve analiz tekniklerine odaklanmışken yeni bir bakış açısının daha fonksiyonel bir kapı aralayacağı fark edildi. Eğer ulaşılmak istenen değer zaten daha önceden biliniyorsa bu durumda yeniden hesaplaması, enerji ve zaman kaybının yanı sıra anlamsız ve zahmetli bir iş olacağından terk edilebilirdi. Diğer bir deyişle "Eğer problem P ise, o zaman çözüm C'dir" şeklinde bir bilgi paketinin rehberliği, daha fonksiyoneldir. Buna göre uzman sistemlerde akıl yürütme ile bilgi tabanlarının etkileşimli çalışması, tıpkı insan zekâsında olduğu gibi öğrenme amaçlı belirsiz hesaplamalar için kaynak tüketilmesi yerine önceden salt tecrübeyle elde edilmiş bilgilerin kullanılması daha fonksiyonel ve kolaydır.¹⁸

Makinaların özgürce karar verme yetenekleri ve programlarını geliştirme imkânına sahip olmadıklarından dolayı belki zihinsel gelişimleri, hiçbir zaman mümkün olmayacaktır.¹⁹ Ancak başlarda sadece insanlarda olduğu gibi temel problem çözme becerisine sahip programlar tasarlayabilmek olan yapay zekâ çalışmalarının gelinen noktada artık insan benzeri programlar inşa etme noktasına ulaştığı ifade edilmeye başladı.²⁰ Bu bağlamda YZ araştırmalarında gelişmeye en elverişli alanın bunları mümkün kılan programlar dilleri olduğu söylenebilir.

2. Dil, Mantık ve Yapay Zekâ

Düşünmek, mantık yürütmek ve problem çözmek zekânın özüdür.²¹ Sosyal bilimlerde analitik değerlendirmeye imkân veren mantık, esas itibarıyla gerçeklik dünyasının kavramsal olarak daha iyi anlaşılabilmesi için oluşturulmuş zihinsel bir araçtır. Bu yönüyle mantık, tutarlı bir düşünme yönteminin tertibinden başka bir şey değildir.²² Şu halde düşüncenin metodu olan mantık ile onu görünür kılan dilin kullanım ilkeleri arasındaki doğrudan ilişki, YZ araştırmaları için kritik önem taşımaktadır, denilebilir.

¹³ Platon, *Menon*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2013), 81.

¹⁴ Eric J. Larson, *Yapay Zekâ Miti, Bilgisayarlar Neden Bizim Gibi Düşünemez-*, çev. Kadir Yiğit Us (Ankara: Fol, 2022), 97, 105 vd.

¹⁵ Görz - Nebel, *Yapay Zekâ*, 9, 17, 18; Larson, *Yapay Zekâ Miti*, 17.

¹⁶ Ercan Öztemel, *Yapay Sinir Ağları* (İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2016), 13-15.

¹⁷ Konigsburg, "Scientific Wonder, Artificial Intelligence, and Awe of the Divine", 7, 8; Richardson, *Zekâyı Anlamak*, 218.

¹⁸ Whitby, *Yapay Zekâ*, 50-52.

¹⁹ Cahit Arf, "Makine Düşünebilir Mi ve Nasıl Düşünebilir?", *Atatürk Üniversitesi 1958-1959 Öğretim Yılı Halk Konferansları I* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi - Üniversite Çalışmalarını Muhite Yayma ve Halk Eğitimi Yayınları, 1959), 103.

²⁰ Nils J. Nilsson, "Eye on the Prize", *AI Magazine* 16/2 (1995), 9.

²¹ Richardson, *Zekânın Bilimi ve İdeolojisi*, 262.

²² Necati Öner, *Klasik Mantık* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1991), 2.

Mekanik bir sistem olarak doğa olaylarındaki yasalar gibi düşünsel süreçler için de takip edilmesi gereken ilkeler vardır. Bu ilkelerin ihlali, kişiyi hata ve yanlışlıklara sürükleyeceğinden dolayı mantık açısından tutarlı bir akıl yürütme için doğru argümanların kullanılması gerekir.²³ Her ne kadar sonraları terk edilmeye çalışılsa da antik çağlardan itibaren dille yakın bir bağı olan klasik mantık, felsefi ve metafizik bir içeriğe sahip olduğundan dolayı tanrı hakkında konuşmak söz konusu olduğunda her zaman gündeme gelmiştir.²⁴ Esasen bu durum, rasyonel değerlerin izahı için kaçınılmazdır. Çünkü niteliklerinden ayıklanmış bir nesnenin tanımı yapılamadığı gibi, aynı şekilde kavramlarından soyutlanmış bir önermenin doğru yargı içermesi mümkün değildir.²⁵ Öteden beri sahip olduğumuz çıkarım türlerinin (tümevarım, tümdengelim, vs) mantık ve matematiğe dayalı olarak geliştirilmesi ve bilgisayar programları gibi ortamlarda formel olarak betimlenebiliyor olması, zekâ mühendisliğinin geleceği hakkında bir fikir vermektedir. Ancak itiraf etmek gerekir ki bağlama göre ince çıkarımlarda bulunmak konusunda YZ, çoğunlukla yetersiz kalmaktadır.²⁶

Bilimsel verilere göre, derin düşünce gibi zihninle ilgili en karmaşık işlemlerin merkezi sinir sistemine bağlı işlemler olduğu ve bunların fizyolojik sistemin biyolojik yapısıyla ilgili fonksiyonlar olduğu anlaşılmaya başlanmıştır. Günümüzde mantıksal düşünmek, bedenden bağımsız ruh gibi unsurlarla açıklanmak yerine biyolojik olgularla -kuantum ifadesiyle karbon, nitrojen ve oksijen gibi atom hareketlerinin etkileşimleriyle- izah edilmeye başlanmıştır.²⁷ Esasen bu tartışmaların akıl ve mantık süreçleri açısından bir anlamı olduğunu söylemek zordur; çünkü akıl yürütme açısından önemli olan bu süreçlerin nerede ve nasıl işletildiği değil, sonuçlarının tutarlı olmasıdır. Bu açıdan teolojik kavramların anlamlarını, göndergeci dil yaklaşımında olduğu gibi, zihnin içinde değil, ancak doğruluk değeri taşıyan yargıların barındığı dış dünyada bulabiliriz.²⁸ Şu halde doğrulama imkânı olmayan önermeler olduklarından teolojik dilin anlamsız olduğunu savunan görüşlerin²⁹ aksine, eğer mantık ilkelerine uygunsuz tanrı hakkında yapılacak bir konuşmanın anlamlı olduğu yadsınamaz. Bu anlamın kaynak olarak insan zekâsı veya başka bir unsur olması, hakikatin bilgisi veriyor olması açısından sonucu değiştirmeyecektir.

Dil ve düşüncenin konuları aynı olmasına karşın kendileri aynı şeyler değildir. Düşüncenin değişmeyen ortak dilini mantık incelerken; yapısal farklılıklarla ayrılan dilleri ise dilciler araştırır.³⁰ Rasyonel düşünmenin reel çıktısı olan dilin sözel, sayısal ve görsel biçimlerinin ortak noktası, kavramsal boyuta ulaşmış bilgilerin anlaşılabilir bir şekilde taraflar arasında aktarımına aracı olmalarıdır.³¹ Buna göre nasıl ki tanımlanabilir (definable) bir sayı sistemi, eğer bir makine tarafından yazılabiliyorsa aynı şekilde hesaplanabilir (computable). Yine açıklanabilir bir mantık sistemi de şayet düşünülebiliyorsa aynı zamanda konuşulabilir bir niteliktedir. Bu durumda dil ve düşünce dünyasına ait sınırların aynı olduğunu³² kabul edecek olursak analitik açıdan gramer ve mantığın benzer ilkelere göre işlediğini söyleyebiliriz. Nitekim bu ilkeyi esas alan YZ çevirileri, -dilbiliminin inceliklerinin tam olarak henüz anlamadıkları için bazen ciddi hatalar yapsalar da-³³ biçimsel açıdan iki farklı dildeki kelime ve kavramların sıfır ve birlerden oluşan dijital kodlara göre tanımlanması ve sonrasında bu tanımların analitik kıyas yöntemiyle birbiriyle eşleştirilmesi sonucunda yapılmaktadır. Daha anlaşılabilir ve güçlü bir çevirinin yapılabilmesi için her dile ait ifadelerin farklı sözlük

²³ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2009), 26, 31, 32.

²⁴ Öner, *Klasik Mantık*, 14, 15.

²⁵ Coşkun Baba, *Retoriğin İknâ Gücü* (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2018), 132.

²⁶ Larson, *Yapay Zekâ Miti*, 17, 54, 135 vd.

²⁷ Harold J. Morowitz, "Zihni Yeniden Keşfetmek", çev. Füsün Doruker, *Aklın Gözü: Benlik ve Ruh Üzerine Hayaller ve Düşünceler*, thk. Douglas R. Hofstadter, Daniel C. - Daniel C. Dennett (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2005), 46.

²⁸ Gottlob Frege, *Fonksiyon, Kavram, Anlam*, çev. M. Sami Türk (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 39-43.

²⁹ Alfred Jules Ayer, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu (Ankara: Metis Yayınları, 2010), 19, 20, 31, 92, 130; C. Stephen Evans - R. Zachary Manis, *Din Felsefesi: İman Üzerine Rasyonel Düşünme*, çev. Ferhat Akdemir (Ankara: Elis Yayınları, 2012), 52, 53.

³⁰ Caner Çiçekdağı, *Formel Mantık* (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 12.

³¹ Alan Mathison Turing, "On Computable Numbers with an Application to The Entscheidungsproblem", *Proceedings of the London Mathematical Society* 42/2 (1936), 230.

³² Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, çev. Oruç Aruoba (İstanbul: Metis Yayınları, 2011), 15.

³³ Larson, *Yapay Zekâ Miti*, 76, 81, 82.

anlamaları, ad-eylem kullanımları ve eklentileriyle beraber fiillerin kazandıkları yeni anlamların da önceden YZ'ye tanımlanması gerekir.³⁴

YZ alanındaki ajan sistemlerinin amacı, insanların kendilerine verdiği amaçları izleyerek karmaşık pratik sorunların çözümüne destek olmalarıdır. Bunun için akılcı ajanların öncelikle çevresiyle iletişim kurması ve herkesçe bilinen biçimsel (formal) diller aracılığıyla topladığı yeni bilgileri raporlaması gerekir. Aynı şekilde onun makul çıktılar verebilmesi için edimsel dili (linguistic performance) de gözetmesi gerekir. Yani bir YZ'nin insan zekâsına yaklaşabilmesi için dildeki amaç, ifade ve durumsal eylem işlevlerini modelleyebilmesi gerekir. Örneğin, "Saatin kaç olduğunu söyleyebilir misin?" sorusunu; "Evet söyleyebilirim" şeklinde değil, saatin kaç olduğunu söyleyerek yanıtlaması gerekir. Bunları yapabilen bir YZ, kodlamalar yoluyla sözcük türü, özne-yüklem ve mecaz-deyim gibi gramer yapılarını gözeterek mantıksal çıktılar üretebilir; üstelik bunu yaparken semantik konuşma bağlamlarını da gözetebilir.³⁵ Hatta belki bir gün kendisi, sorulara insan gibi ironik cevap vermenin yanı sıra yapay zekâ olarak çağrılmasından bile rahatsızlık duyabilir.³⁶

Esasen her dil tecrübesi, yeni bir mantık kurgusuna dayalı farklı bir düşünce biçimini ifade eder. Zihnin anlama ve yargı kapasitesi, bir dilde derinleştikçe veya farklı diller öğrendikçe artar. Bu durumda YZ'nin dil öğrenme becerisinin bilinçle kıyaslanamayacak ölçüde gelişmiş olduğu düşünüldüğünde, onun insana oranla daha iyi düşünebileceği söylenebilir. Ancak düşünme eylemini, salt bir hesaplama ve arama sürecinin ötesinde idealler, duygular ve yaratıcılık gibi farklı ruhsal değişkenler olarak kabul ettiğimizde işler değişmektedir.

3. Teolojide Yapay Zekânın Kullanım İmkânı

Başlarda sadece aritmetik işlemler yapması için tasarlanan analog ve dijital araçlardan, YZ sonrası, artık çevresel faktörleri gözlemleyerek yeni bilgiler öğrenmelerini, durumları analiz etmelerini ve insanların yararına olacak şekilde kullanılmalarını bekliyoruz.³⁷ Peki, bu hizmetler içinde teolojii de sayabilir miyiz? Her şeyin sayısal dönüşüme indirgenmeye başlandığı günümüzde etik, metafizik ve teoloji gibi konuların da -farklı şekil ve seviyelerde- YZ tarzı programlar tarafından analiz edilmesi, artık kaçınılmaz görülmektedir.³⁸

Düşünce, beynin fiziksel kökenleri olan nöronların etkileşimiyle meydana gelir. YZ taraftarlarına göre uygun algoritmalar kullanılması, ussal bir nitelik olan 'anlama' yetisinin ortaya çıkması için yeterlidir. Düşünme, zekâ ve anlam gibi ussal tüm nitelikler, esasen beyinde gerçekleşen algoritmanın birer çıktısıdır. Ancak düşünme süreçlerine algoritmik olmayan kişisel ve toplumsal başka unsurların da katıldığı görülmektedir.³⁹ Buna göre gerçek dünyada çözüme ulaşmak için rutin aksiyon ve ön bilgiye ihtiyaç duyulduğu gibi, aynı şekilde YZ algoritmalarının da tasarlanmış çözüm yollarını takip etmesi gerekir.⁴⁰ Tüm bu değişkenlerine rağmen mantıksal doğrulamaya imkân veren her türlü önerme ile nasıl anlamlı bir düşünme mümkün olabiliyorsa⁴¹ aynı şekilde teolojik yargıları kullanarak YZ algoritmalarının işletilebilmesi mümkün kabul edilebilir. Dolayısıyla insan zekâsı, algoritmaların yanı sıra duygu ve teolojik yargı gibi niteliklerle birlikte çalışabildiğine göre⁴² bu değerler arasına inancı da dâhil etmenin aykırı durmayacağını söyleyebiliriz.

Değerler sıklasının önemli aparatlarından akıl, ahlak, din ve özellikle tanrı gibi rasyonel değerlerin anlaşılmasında, YZ'nin nasıl bir katkı sunabileceği tartışmalıdır. Ancak kesin olan şu ki YZ'nin teorik

³⁴ John Pfeiffer, *The Thinking Machine* (New York: J.B. Lippincott Company, 1962), 144, 150.

³⁵ Görz - Nebel, *Yapay Zekâ*, 53-73.

³⁶ Reese, *Yapay Zekâ Çağı*, 195, 196.

³⁷ Öztemel, *Yapay Sinir Ağları*, 37.

³⁸ Utku Köse, *Yapay Zeka Felsefesi* (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2022), 70; Necmi Karlı, "Ethical and Theological Problems Related to Artificial Intelligence", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2025), 15, 16; Ali Yıldırım, *Din Dilinin Ahlaki Yorumu* (Ankara: Elis Yayınları, 2015), 167, 173, 179.

³⁹ Penrose, *Kralın Yeni Aklı: Bilgisayar, Zekâ ve Fizik Yasaları*, 41, 43, 397-400, 412, 424, 438.

⁴⁰ Köse, *Yapay Zeka Felsefesi*, 21, 136, 138.

⁴¹ Gottlob Frege, *Aritmetiğin Temelleri*, çev. H. Bülent Gözkân (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 81, 84, 85-89, 174.

⁴² Whitby, *Yapay Zekâ*, 102, 103; Köse, *Yapay Zeka Felsefesi*, 141, 142.

açıdan anlaşılabilir ve pratik açıdan sürdürülebilir olması için insan yaşamına yaptığı bilimsel ve teknolojik katkıların yanı sıra sanat, felsefe ve teoloji gibi ruhsal ihtiyaçlarına da sürdürülebilir çözümler üretmesi gerekir.

Genelde kelamcılar, ontolojik ve epistemolojik olarak insan zekâsının göreceli doğasından dolayı aşkın tanrısal özü açıklamada yetersiz kalacağını gördükleri için ulûhiyete ilişkin nitelendirmelerde kesin konuşmaktan uzak durmuşlardır.⁴³Düşünce tarihinin gelişim evreleri izlendiğinde bu tavrın oldukça anlaşılabilir ve isabetli olduğu görülmektedir. Çünkü bilgi ve imkânların arttığı ölçüde bilimde olduğu gibi ilahiyat alanında da insan ufkunun açıldığına tanık olmaktayız. Ayrıca Müslüman teolojisinin temel ilkelerinden olan Allah'ın yaratılmış hiçbir şeye benzememesi ilkesi, tanrı hakkında yapılan nitelendirmelerin hiç bitmeyeceği ve her zaman gelişmeye açık olduğunun bir kanıtıdır.⁴⁴Bu bağlamda insanlığın ulûhiyeti anlama serüveninde, farklı açılımlarıyla YZ araştırmalarının da katkı sunabileceği düşünülebilir. Şu kadar var ki tanrı hakkında konuşurken önce din dilinde kullanılan edebi üsluplar (metafor-gerçek vs.) bilinmelidir.⁴⁵ Bundan sonra ise din dilinin tanrısallıkla ilgili kısmında takip edilmesi gereken varsayımsal konuşmanın⁴⁶ YZ algoritmalarına tanıtılması gerekir. Burada normal dildeki mantıksal doğrulama ilkesi ile tanrısal nitelikleri konu edinen din dili çeşitleri arasında adaptasyon sorunları yaşanması muhtemeldir; ancak bu problemlerin zamanla aşılacağını düşünürüz.

İnsanların tasdik edeceği bir tanrı imgesi için YZ'nin sadece ölçmeyle birlikte değerlendirme de yapması gerekir. Çünkü tasdik, epistemik açıdan kabul ve onay iken teolojik açıdan inanç ve iman anlamına gelir. İnsanın kavramsal bir imgeye iman etmesi için önce onu, akıl kapasitesiyle ölçerek zihninde bir yere oturtması, sonrasında ahlak seviyesiyle değerlendirerek kalbinde ona bir yer açması gerekir.⁴⁷ Diğer türlü duygu, ahlak ve yargı içermeyen her türlü tanrı anlayışı, epistemik açıdan YZ algoritmaları için geçerli olsa da etik açıdan insan ruhu için yetersiz kalacaktır. Çünkü somut veya soyut varlık üzerine düşünmek, zihnin rasyonel olarak üretmiş olduğu anlamların mantık algoritmasıyla kavramlara dönüştürmesi ve bu kavramların başka zihinlerce reel olarak dış dünyada kritik edilmesiyle gerçekleşen bir süreci ifade eder. Diğer bir deyişle bireysel kavram üretme, toplumsal iletişim (söz, metin) ve düşünce arasında bir birliktelik vardır. Aynı şekilde Müslüman teolojisinde tanrı hakkında konuşmak ile din dilinin mahiyeti hakkında yapılan analizler birbiriyle yakından ilişkilidir.⁴⁸ Bu bağlamda Müslüman teolojisindeki tanrısal niteliklerin mantığının ve din dilinin kullanım biçimlerinin YZ'ye tanımlanması durumunda onun da teolojik düşünebileceğini söyleyebiliriz.

Çalışmalar, sinir hücrelerindeki basitleştirilmiş kombinasyonların 'gerilim varsa 1, yoksa 0' şeklinde mantıksal elektrik devreleri olarak tasarlanabileceği göstermiştir. Buna göre eğer aynı şekilde sosyal bilimlerin dili olan mantık değişkenleriyle (ve, veya, ise, değil) YZ için bir dil yazabilirsek teolojik ifadeler için de doğruluk fonksiyonları çıkarılabiliriz.⁴⁹ Böylece YZ algoritmaları kullanarak farklı dil çeşitleri arasında köprü kurabilir ve anlaşılabilir bir düşünme gerçekleştirebiliriz.⁵⁰ Dahası makine öğrenmesini kullanarak takviyeli öğrenme kapsamında, olasılıkları deneyerek inanç süreçlerini modelleyen, mantık kurallarıyla belirlenmiş ve dışarıdan müdahalelere kapalı, zeki sistemler elde edilebilir.⁵¹

⁴³ Ebü Mansûr Muhammed Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhid Açıklamalı Tercüme*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İsam Yayınları, 2014), 90.

⁴⁴ Ebü'l-Meâli Abdülmelik b. Yûsuf Cüveynî, *Kitâbü'l-irşâd ilâ kavâti 'i'l-edilleti fi uşûli 'l-i'tikâd*, thk. Müsa Muhammed Yusuf (Bağdat: el-Mektebu'l-Hancî, 1950), 34.

⁴⁵ Harun Çağlayan, "Kelâm İlmi'nde Teolojik Dil ve Anlaşılma Biçimleri", *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu Din, Dil ve İletişim Tebliğler Kitabı*, ed. Yunus Araz vd. (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2019), 1/442.

⁴⁶ Harun Çağlayan, "Rasyonalizm Bağlamında Dilbilim ve Din Dili İlişkisi", *Ekev Akademi Dergisi* 58/58 (2014), 56.

⁴⁷ Harun Çağlayan, *Etik Açıdan Mâtürîdî'nin Hidayet Anlayışı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 58, 68.

⁴⁸ Turan Koç, *Din Dili* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 21 vd.

⁴⁹ Albert Menne, *Mantığa Giriş*, çev. Lokman Çilingir (Ankara: Elis Yayınları, 2005), 37-42.

⁵⁰ Görz - Nebel, *Yapay Zekâ*, 13, 28, 132.

⁵¹ Köse, *Yapay Zekâ Felsefesi*, 138, 139.

YZ'nin tanrı hakkında analizlerinde, düşünmek ve inanmakla ilgili deneyimin ne anlam ifade ettiğinin sistemine tanımlanması gerekir. YZ'nin algoritmik olarak insan zekâsı ile birlikte yol alabileceğini açık iken; inanmanın anlamını kavramada nasıl bir performans sergileyeceğini şimdilerde söylemek zor görünüyor. Çünkü inanmak, neredeyse tümüyle özel bir duygusal sıçrayış sonucunda tecrübe edilecek bir deneyimdir. Dolayısıyla YZ'nin iman ve tanrı kavramlarıyla ilgili doğru bir değerlendirme yapabilmesi için analiz süreçlerine duygusal değişkenleri de eklemek gerekir. Bu ise öncelikle din ve dindarlığa dair bilgilerin toplanması, analiz algoritmalarına göre işlenmesi ve karar için bir tercihte bulunulmasıyla olabilir. Dahası YZ'nin bu süreçleri otonom bir şekilde gerçekleştirmesi ve gelecekte kullanabilmek için deneyimlerini saklaması gerekir. Tüm bunlar, ancak mukayeseli öğrenme ve etkileşimli haberleşmeyi mümkün kılan bir dil mantığı kullanılarak yapılabilir. Bu yönüyle gelecekte, gramer ve bağlam hakkında yapılan çalışmaların YZ gelişimi için önemli katkılar sunacağı söylenebilir.⁵²

YZ'nin tanrısal nitelikleri tasarlarırken tanrıyı sadece maddenin kaynağı ve hareketin başlangıcı olmakla değil, aynı zamanda insanın ihtiyaç ve eylemlerinin sebebi olarak da tanımlamalıdır. Çünkü bir dindarın tanrı tasavvuru, fen bilimlerindeki varlık ve oluştan daha çok sosyal bilimlerdeki etik ve psikolojiyle irtibatlıdır. Bu, insanın evren ve işleyişini keşfetmekle yetinmeyip değer üreten bir canlı olarak ona anlam yüklemesiyle ilgilidir. Diğer bir deyişle YZ'nin tasarlayacağı tanrı kavramı; mitoloji ve dinlerin anlattığı mutlak tanrı fikrini aşarak insanın kendini gerçekleştirme serüvenine katkı sunacak bir nitelikte olmalıdır. Bu, duygulardan soyutlanmış ve sadece salt doğruya odaklanmış bir istidlal yöntemi arayışında olmak demek değildir. Eğer öyle olsaydı YZ'nin tanrı tasarımı, çok bilinmeyenli bir denklem çözüme girişimi olarak kalırdı.

Anlaşıldığı kadarıyla epistemik (doğru-yanlış), estetik (güzel-çirkin) ve etik (iyi-kötü) hüküm verebilmek için algoritmaya birlikte düşünme zorunlu iken; bu yargıların hangi oranda tutarlı olduklarını tespit etmek için algoritmik hesaplamalar yeterli olmaktadır.

Algoritmalar, kendi başlarına hakikati doğrulamak yeteneğine sahip olmadıkları için geçerlilik ve geçersizliğin kararını verebilmek için dışsal bir sezgiye ihtiyaç duyarlar. Alınmış bir kararın doğrulmasını algoritmik hesaplamalarla kontrol etmek mümkündür; ama teknik olarak yine de kesin bir doğruya ulaşmak mümkün olmayabilir.⁵³ İnsan zekâsı, deneyimler yoluyla kavram ve düşünce kabiliyetini artırırken;⁵⁴ YZ, veri ve enerji kaynakları yoluyla yaratıcılık ve muhakeme gücünü geliştirir. Ancak akılcı bir davranış, doğru mantıksal çıkarımlar yapmaktan daha fazlasını gerektirebilir.⁵⁵ Buna göre bir YZ, değişkenlere bağlı olarak programındaki devam yollarının dışına çıkabilir ve önceki tahminlerinden farklı yollara sapabilir.⁵⁶ Şu halde veri tabanında, dini disiplinler, metinler ve bunların yorumlanma biçimleriyle ilgili malumat bulunan bir YZ'nin tanrı tasavvurları üzerinde analiz yaparken daha tutarlı olabileceğini düşünebiliriz.

Görüleceği üzere YZ, kodlara göre çalıştığından onun tanrı hakkında kabul edilebilir sonuçlar verebilmesi için, en azından tutarlı bir mantık algoritmasına sahip olması ve konuya ilişkin doğru bir bilgi girişi yapılması gerekir. Bu, soru ve sorunları çözmek için zihinde bir kıyas (analogy) veya denklem kurmak gibi yöntemler geliştirilmeye benzer. Yöntem ve bilgileri noksan olan her çözüm denemesi, doğal olarak tutarsız sonuçlara sebep olur. Sonuç olarak doğruluğu ispatlanmış ilke ve formüllere göre işleyen zekâ ve yapay zekânın benzer neticeler elde etmesi beklenir.

Sonuç

Otonom öğrenme, kavram analizi ve karar vermek gibi insan zekâsına özgü eylemleri üstlenmesi düşünülen YZ'nin, hangi oranda bu beklentilere cevap verebileceği şüphelidir. Yine pratik konularda

⁵² Pfeiffer, *The Thinking Machine*, 152, 153.

⁵³ Penrose, *Kralın Yeni Aklı: Bilgisayar, Zekâ ve Fizik Yasaları*, 132, 420, 424.

⁵⁴ John Locke, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, çev. Meral Delikara Topçu (Ankara: Öteki Yayınevi, 2000), 1-2/139, 140.

⁵⁵ Görz - Nebel, *Yapay Zekâ*, 40.

⁵⁶ Alan Mathison Turing, "Computing Machinery and Intelligence", *Mind* 49/236 (1950), 449.

YZ'nin faydalı ve kullanışlı bir araç iken ahlak ve metafizik gibi alanlarda neler yapabileceği tartışmalıdır. Dolayısıyla YZ'nin din ve tanrı hakkında nasıl bir rol oynayacağı şimdilik belirsiz olmakla beraber gelişen teknolojiyle birlikte yakın bir gelecekte onun bu sıkıntıları aşabileceğini söyleyebiliriz.

Teolojik konularda YZ desteği almak daha avantajlı olacağından dolayı YZ'nin din, inanç ve tanrı hakkındaki analiz ve tespitlerini bilmek önemlidir. Çünkü artık YZ'nin düşünme imkânından değil, özne ve nesne olarak karar alma süreçlerinde nasıl bir rol oynayacağından bahsedilmektedir. Dolayısıyla akıl ve ahlak ilkelerine uygun bir tanrı anlayışının tespitinde, YZ'nin sahip olduğu analiz ve yargı gücünün bir katkı sunacağı düşünülebilir. Ancak YZ, süreç yerine sonuç odaklı bir algoritmayla çalıştığından dolayı ulaşılan neticelerin sosyal disiplinlerin çıktılarıyla teo-psikolojik açıdan mukayese edilerek değerlendirilmesi gerekir.

Sonuç olarak teolojide önceden mümkün olmayan çeşitli fırsatlar sunması ve daha sürdürülebilir bir tanrı anlayışı geliştirilmesinde kolaylık sağlaması açısından YZ hizmetlerini kullanmak faydalıdır. Bu bağlamda doğru bir tanrı anlayışı için gerekli olan epistemik ve etik beklentilere sürdürülebilir çözümler üretebilecek YZ imkânlarından yararlanmanın Müslüman teolojisi açısından sorun olmayacağı söylenebilir.

Kaynakça

- Arf, Cahit. "Makine Düşünebilir Mi ve Nasıl Düşünebilir?" *Atatürk Üniversitesi 1958-1959 Öğretim Yılı Halk Konferansları 1*. 91-103. Erzurum: Atatürk Üniversitesi - Üniversite Çalışmalarını Muhite Yayıma ve Halk Eğitimi Yayınları, 1959.
- Ayer, Alfred Jules. *Dil, Doğruluk ve Mantık*. çev. Vehbi Hacıcadıroğlu. Ankara: Metis Yayınları, 2010.
- Baba, Coşkun. *Retoriğin İkna Gücü*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2018.
- Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Abdülmelik b. Yüsuf. *Kitâbü'l-irşâd ilâ kavâi'i'l-edilleti fi uşûli'l-i'tikâd*. thk. Mûsa Muhammed Yusuf. Bağdat: el-Mektebu'l-Hancî, 1950.
- Çağlayan, Harun. *Etik Açısından Mâturîdî'nin Hidayet Anlayışı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Çağlayan, Harun. "Kelâm İlmi'nde Teolojik Dil ve Anlaşılma Biçimleri". *1. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu Din, Dil ve İletişim Tebliğler Kitabı*. ed. Yunus Araz vd. 1/441-452. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Çağlayan, Harun. "Rasyonalizm Bağlamında Dilbilim ve Din Dili İlişkisi". *Ekev Akademi Dergisi* 58/58 (2014), 41-58.
- Çiçekdağı, Caner. *Formel Mantık*. Ankara: Elis Yayınları, 2019.
- Dağ, Ahmet. "Dijitalleşme-Yapay Zekâ-Transhümanizm Bağlamında Din ve Dindar'a Dair". *Yapay Zekâ, Transhümanizm ve Din*. ed. Muhammed Kızılgeçit vd. 175-185. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022.
- Descartes, René. *Metod Üzerine Konuşma*. çev. Mehmet Karasan. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 2009.
- Evans, C. Stephen - Manis, R. Zachary. *Din Felsefesi: İman Üzerine Rasyonel Düşünme*. çev. Ferhat Akdemir. Ankara: Elis Yayınları, 2012.
- Frege, Gottlob. *Aritmetiğin Temelleri*. çev. H. Bülent Gözkân. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Frege, Gottlob. *Fonksiyon, Kavram, Anlam*. çev. M. Sami Türk. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- Görz, Günther - Nebel, Bernhard. *Yapay Zekâ*. çev. Barış Konukman. Ankara: İnkılap Kitabevi, 2005.
- Işın, Tamer - Işın, Ziya Cihangir. *Tanrı Yapay Zeka*. İstanbul: Kitap Yurdu Doğrudan Yayıncılık, 2024.
- Karlı, Necmi. "Ethical and Theological Problems Related to Artificial Intelligence". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2025), 1-19.
- Koç, Turan. *Din Dili*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- Konigsburg, Joyce Ann. "Scientific Wonder, Artificial Intelligence, and Awe of the Divine". *Religions* 15/4 (2024), (442) 1-12.

- Köse, Utku. *Yapay Zeka Felsefesi*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2022.
- Larson, Eric J. *Yapay Zekâ Miti, Bilgisayarlar Neden Bizim Gibi Düşünemez-*. çev. Kadir Yiğit Us. Ankara: Fol, 2022.
- Locke, John. *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*. çev. Meral Delikara Topçu. Ankara: Öteki Yayınevi, 2000.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbü't-Tevhid Açıklamalı Tercüme*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İsam Yayınları, 2014.
- McCarthy, John vd. "A Proposal for the Dartmouth Summer Research Project on Artificial Intelligence". *AI Magazine* 27/4 (2006), 12-14.
- Menne, Albert. *Mantığa Giriş*. çev. Lokman Çilingir. Ankara: Elis Yayınları, 2005.
- Morowitz, Harold J. "Zihni Yeniden Keşfetmek". çev. Füsün Doruker. *Aklın Gözü: Benlik ve Ruh Üzerine Hayaller ve Düşünceler*. thk. Douglas R. Hofstadter, Daniel C. - Daniel C. Dennett. 41-48. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2005.
- Nilsson, Nils J. "Eye on the Prize". *AI Magazine* 16/2 (1995), 9-17.
- Ödemiş, Mehmet. "Yapay Zekâda Ruh/Bilinç ve Menşei Problemi". *Yapay Zekâ, Transhümanizm ve Din*. ed. Muhammed Kızılgeçit vd. 55-84. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1991.
- Öztemel, Ercan. *Yapay Sinir Ağları*. İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2016.
- Penrose, Roger. *Kralın Yeni Aklı: Bilgisayar, Zekâ ve Fizik Yasaları*. çev. Tekin Dereli. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Pfeiffer, John. *The Thinking Machine*. New York: J.B. Lippincott Company, 1962.
- Platon. *Menon*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2013.
- Reese, Byron. *Yapay Zekâ Çağı*. çev. Mihriban Doğan. İstanbul: Say Yayınları, 2020.
- Richardson, Ken. *Zekânın Bilimi ve İdeolojisi: Genler, Beyin ve İnsanın Potansiyeli*. çev. Mehmet Doğan. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Richardson, Ken. *Zekâyı Anlamak*. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2025.
- Russel, Stuart - Norwing, Peter. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. New Jersey: Englewood Cliffs, 1995.
- Turing, Alan Mathison. "Computing Machinery and Intelligence". *Mind* 49/236 (1950), 433-460.
- Turing, Alan Mathison. "On Computable Numbers with an Application to The Entscheidungsproblem". *Proceedings of the London Mathematical Society* 42/2 (1936), 230-265.
- Whitby, Blay. *Yapay Zekâ*. çev. Çiğdem Karabağlı. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2005.
- Wittgenstein, Ludwig. *Tractatus Logico-Philosophicus*. çev. Oruç Aruoba. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
- Yıldırım, Ali. *Din Dilinin Ahlaki Yorumu*. Ankara: Elis Yayınları, 2015.

Declaration of Interests (Çıkar Çatışması): The authors declare that they have no competing interest (Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir).

Funding (Finansal Destek): The authors declared that this study has received no financial support (Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir).

Ethical Statement (Etik Beyan): It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited (Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur).

Ethics Committee Permission (Etik Kurul İzni): The article does not require ethics committee permission. (Makale etik kurul izni gerektirmemektedir).